

# Moğol İstilâsının Horasan'daki Dinî Hayata ve Tasavvufa Etkisi

## The Impact of the Mongol Invasion on Religious Life and Sûfism in Khurasan

Kurban DURMUŞOĞLU\*

### Öz

*Bu çalışma, Moğol istilâsının Horasan bölgesindeki dinî hayat ve tasavvufî yapılar üzerindeki etkisini incelemektedir. 13. yüzyıl başlarında başlayan bu istilâ süreci, Horasan gibi İslâm medeniyetinin ilim ve maneviyat merkezlerinde köklü değişimlere yol açmıştır. Çalışmanın temel amacı, bu yıkım sürecinin yalnızca maddî değil, aynı zamanda manevî ve toplumsal düzlemdeki yansımalarını tasavvuf ekseninde analiz etmektir. Nitel araştırma yöntemine dayalı olarak hazırlanan çalışmada, dönemin tarihî kaynakları, tasavvuf literatürü ve modern akademik yaklaşımlar birlikte değerlendirilmiştir. İçerikte, Horasan'daki tasavvufî hayatın tarihsel gelişimi ve sûfilerin sosyal işlevi ele alınmış; Moğol istilâsının bu yapılar üzerindeki etkileri tartışılmıştır. Ayrıca, istilâ sonrası oluşan entelektüel göçler ile sûfilerin Anadolu başta olmak üzere farklı coğrafyalara yayılmaları da çalışmanın odak noktalarındandır. Sonuç olarak çalışma, Moğol istilâsının yıkıcı etkisinin dinî yapılarda bir gerileme değil, dönüşüm ve yeniden yapılanma sürecini tetiklediğini ortaya koymaktadır. Sûfiler, halk için birer sığınak hâline gelmiş; tasavvuf, bu dönemde bir direniş ve toplumsal bütünleşme aracına dönüşerek İslâm dünyasında daha geniş bir yayılım ve kurumsallaşma kazanmıştır.*

**Anahtar Kelimeler:** Moğol İstilâsı, Horasan, Dinî Hayat, Tasavvuf, Sûfîlik.

### Abstract

*This study investigates the impact of the Mongol invasion on the religious life and sufi structures in the Khurasan region. Beginning in the early 13th century, this invasion led to profound transformations in Khurasan, a key center of Islamic civilization regarding knowledge and spirituality. The study's primary aim is to analyze the consequences of this devastation not only on the material level but also on the spiritual and social dimensions, focusing specifically on sufism. The study uses a qualitative research method to evaluate historical sources from the period, sufi literature, and contemporary academic approaches. The content includes an overview of the historical development of sufi life in Khurasan and the social functions of sufis while also discussing the effects of the Mongol invasion on these structures. Additionally, the study emphasizes the intellectual migrations that occurred following the invasion and the spread of sufis to other regions, particularly Anatolia. Ultimately, the study reveals that the destructive impact of the Mongol invasion did not lead to a decline in religious structures but triggered a transformation and reconstruction process. sufi figures became spiritual sanctuaries for the people; during this period, sufism evolved into a means of resistance and social cohesion, gaining broader dissemination and institutionalization throughout the Islamic world.*

**Key Words:** Mongol Invasion, Khurasan, Religious Life, Tasawwuf, Sufism.

Makale Geliş Tarihi: 24.02.2024. Makale Kabul Tarihi: 14.05.2025.  
Araştırma Makalesi / Künye: DURMUŞOĞLU, Kurban. "Moğol İstilâsının Horasan'daki Dinî Hayata ve Tasavvufa Etkisi". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 19/37, (Aralık 2025): s. 337-360.  
<https://doi.org/10.19060/gav.1838126>

\* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, E-mail: [kdurmusoglu@bayburt.edu.tr](mailto:kdurmusoglu@bayburt.edu.tr), ORCID: 0000-0001-5847-1209.

Gazi

Akademik  
Bakış

337

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025

## Giriş

Horasan, tarihsel süreç içerisinde Yahudilik, Budizm, Şamanizm, Hristiyanlık ve Maniheizm gibi farklı inanç sistemlerinin bir arada varlık gösterdiği, dinî çoğulculuğun belirgin biçimde gözlemlendiği bir coğrafya olarak dikkat çekmektedir. Bu çok dinli yapı, Sâsânî-Bizans rekabetinin belirleyici olduğu dönemin ardından, İslâm ordularının bölgeye nüfuz etmesiyle köklü bir dönüşüm sürecine girmiştir. İslâm fetihleriyle birlikte Horasan, İslâmiyet ile tanışmış; bu durum Müslümanların yerleşik inanç yapılarıyla doğrudan temas kurmalarına ve zamanla bu inançların etkisinin kırılarak tek tanrılı İslâmî inancın bölgeye egemen olmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönüşüm sürecinde özellikle Türk unsurlarının İslâmiyet'i kabul etmesi, tek tanrılı inanç yapısının bölgede tahkim edilmesinde başat bir rol oynamıştır<sup>1</sup>.

Horasan yalnızca dinî dönüşümler bağlamında değil, tasavvufî hareketlerin gelişimi açısından da müstesna bir konuma sahiptir<sup>2</sup>. Meşhur sûfî Hücvi'rî'nin Horasan'da seyahat ettiği esnada üç yüz sûfî ile karşılaştığını beyan etmesi,<sup>3</sup> bu bölgedeki tasavvufî dinamizmin çarpıcı bir göstergesidir. Ayrıca Muhsin Keyanî, Horasan'daki sûfilerin metodolojik ve pratik düzeyde diğer İslâm coğrafyalarındaki sûfî zümrelerden farklılaştığını ileri sürmektedir. Keyanî, bu farklılığı, Horasan'da *Kadiriyye*, *Rifaiyye* ve *Sühreverdiyye* gibi sistematik kurallara ve hiyerarşik yapıya dayalı klasik tarikatların teşekkül etmemesiyle açıklamakta; bölgedeki tasavvufî yapıları "sürekli arayış hâlinde olan tarikatlar" şeklinde nitelendirmektedir<sup>4</sup>. Fuad Köprülü ise Horasan'ı tasavvuf tarihinde merkezî bir konuma yerleştirerek Merv, Nîşâbü'r ve Herât gibi şehirlerin sûfiler açısından son derece yoğunluk arz ettiğini vurgulamaktadır<sup>5</sup>. Nitekim

- 1 Bkz. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, TATAV Yayınları, İstanbul 2002, s. 115; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (çev. M. Fuad Köprülü), Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s. 65; Devin DeWeese, "Islam in Central Asia", *The Different Aspects of Islamic Culture*, vol. 3, (ed. Idris El Hareir and El Hadji Ravane M'Baye), Unesco Publishing, France 2011, s. 722; Osman Çetin, "Horasan", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVIII, İstanbul 1998, s. 238. Horasan'ın İslâm orduları tarafından nasıl fethedildiğinin ayrıntıları için bkz. Recep Uslu, "Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi", Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1997, s. 48-63 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- 2 Burada kastedilen İslâm tasavvufudur. Diğer din ve felsefelerdeki tasavvuf (mistisizm) anlayışı için bkz. Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 45-50.
- 3 Bkz. Hücvi'rî, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)* (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 42.
- 4 Muhsin Keyanî, *Hankahlar Tarihi* (çev. Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013, s. 197-198.
- 5 M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2013, s. 49. Özellikle Nîşâbü'r'daki tasavvuf yapısı için bkz. Margaret Malamud, "Sufi Organizations and Structures of Authority in Medieval Nishapur", *JMES*, XXVI/3, August 1994, s. 427-442. Yine şehrin fethinden Sâmânîler dönemine kadar bölgedeki dinî ilimler ve buradan yetişen âlimler için bkz. İsmail Pırlanta, *Orta Çağ'ın İncisi Nîşabur (Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar)*, Hikmeti Yayınları, İstanbul 2013, s. 362-427.

Görüş

İslâm ordularının bölgeyi fethiyle birlikte Nîşâbûr, Belh ve Merv gibi şehirlerde tasavvufî hayatın ivme kazandığı, İran ile Hint geleneklerinin kesişim noktası niteliğindeki bu coğrafyanın zamanla tasavvufî düşüncenin mühim bir menzili hâline geldiği görülmektedir. Özellikle 8. yüzyıldan itibaren Nîşâbûr, Merv ve Herât gibi şehirlerde birçok mutasavvıfın zuhur etmesi, Horasan'ın tasavvufî üretkenliğinin somut bir tezahürüdür. Bu bağlamda, Horasan yalnızca siyasî ve kültürel değil, aynı zamanda manevî arayışların da merkezî olarak İslâm düşüncesi tarihinde özgün bir yere sahiptir<sup>6</sup>.

Moğol istilâsının İslâm dünyasında yarattığı siyasal ve toplumsal dönüşümler üzerine pek çok çalışma yapılmış olmakla birlikte, bu istilânın Horasan coğrafyasındaki dinî ve tasavvufî yapılar üzerindeki etkilerini sistematik biçimde ele alan müstakil bir çalışmaya literatürde rastlanmamaktadır. Özellikle tasavvuf tarihinin önemli merkezlerinden biri olan Horasan'ın, Moğol istilâsı öncesinde ve sonrasında geçirdiği dönüşüm hem bölgedeki tarikatların yapısal değişimi hem de sûflerin sosyo-politik konumları açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, mevcut literatürdeki bu boşluktan hareketle hazırlanan bu makale, Moğol istilâsının Horasan'daki tasavvufî hayat üzerindeki etkilerini tarihsel belgeler ışığında inceleyerek konuya özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

## Horasan'da Moğol İstilâsı Öncesi Dinî ve Tasavvufî Yapıya Genel Bir Bakış

Horasan'da tasavvufî hayatın tarihsel seyrine bakıldığında, bu olgunun kökenlerinin Hz. Peygamber dönemine kadar uzandığı görülmektedir. Hz. Muhammed'in rûhânî ve zâhidâne yaşam tarzı, sonraki nesiller için bir örneklik teşkil etmiş ve bu doğrultuda gelişen *zühd* hareketi zamanla "tasavvuf" olarak adlandırılmıştır<sup>7</sup>. Bu anlayış, Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahâbîler ve tâbiîn tarafından da benimsenmiş ve bireysel düzeyde sürdürülmüştür<sup>8</sup>. 8. yüzyıldan itibaren *zühd* merkezli bu dinî yöneliş, bazı bölgesel farklılıklar gös-

*Görüş*

- 6 Çetin, ag.m., s. 239; Şemseddin Günlaltay, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleten*, VIII/25, Ocak 1943, s. 95.
- 7 Zühd hareketi, Medine'den Kûfe'ye, Basra'ya, Bağdâd'a Horasan'a ve Sind'e kadar yayılmıştır. Dolayısıyla bu yayılım tasavvufu birisi İslam başkenti diğeri Kuzey Doğu İran olmak üzere iki ana merkez meydana getirmiştir. Horasan coğrafyasında bu hareketin öncüsü Belhli İbrahim b. Edhem'dir. Bkz. Arthur John Arberry, "Tasavvuf", *Cambridge İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, vol. IV, (ed. P.M. Holt-A.K.S. Lambton-B. Lewis), (çev. Yaşar Nuri Öztürk), İstanbul 1989, s. 147.
- 8 Çetin, ag.m., s. 239. Hz. Peygamber'in ve kendisinden sonrakilerin zühd hayatına dair ayrıntılar için bkz. Es'ad Sahmerânî, *Tasavvuf Menşei ve İstilahları* (çev. Muharrem Tan), İz Yayınları, İstanbul 2000, s. 56-92; Osman Tüner, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Ataç Yayınları, İstanbul 2020, s. 72-76. Zühd hayatının unsurları için bkz. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 77-86. Zühd hayatının ortaya çıkışını hazırlayan âmiller için bkz. Ebu'l-Alaâ Affî, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat* (çev. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal), İz Yayınları, İstanbul 2018, s. 62-65.

termeye başlamış ve özellikle Horasan coğrafyasında özgün bir tasavvufî ekol olarak kendini göstermiştir. Türk nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bu bölgede teşekkül eden ve literatürde “Horasan Mektebi” olarak bilinen bu oluşum, tasavvuf düşüncesinin kurumsallaşma sürecine önemli katkılar sunmuştur. Horasan Mektebi’nin kurucusu olarak kabul edilen Arap asıllı Belhli sûfî İbrahim b. Edhem (ö. 161/777), bu bölgedeki *zühd* ve *takvâ* anlayışını derinleştirmiştir<sup>9</sup>. İbrahim b. Edhem’in yanı sıra, yine Belhli bir sûfî olan Şakîk-i Belhî (ö. 164/780) de Horasan ve Batı Türkistan bölgelerinde İslamiyet’in tasavvufî boyutunun şekillenmesinde etkin bir rol oynamıştır<sup>10</sup>. Bu mektebin diğer önemli temsilcileri arasında Mervli Fudayl b. İyâz (ö. 187/802), Ahmed b. Harb (ö. 234/848) ve Marûf Kerhî gibi sûfiler de bulunmaktadır<sup>11</sup>. Bahsi geçen sûfilerin, İslam’ın *zühd* ve *takvâ* ilkelerine dayalı yaşam tarzını benimsemeleri, kısa sürede Horasan’da yoğun bir tasavvufî atmosferin doğmasına zemin hazırlamıştır<sup>12</sup>.

Büyük mutasavvıfların yetiştiği 9. ve 10. yüzyıllarda tasavvuf anlayışında başkalarına eziyet vermemek, iyiliği yaymak ve nefisle savaşmak gibi unsurlar ön plana çıkarken bu dönemin temsilcileri *tevekkül* ve *fütüvvet* ağırlıklı tasavvuf anlayışını benimsemişlerdi. Ancak söz konusu yüzyıllarda en dikkat çeken gelişmelerden biri, *melâmet* ve *fütüvvet* esaslarını merkeze alan “Nîşâbü’r Mektebi”nin ortaya çıkışı olmuştur<sup>13</sup>. Nîşâbü’r Hamdûn el-Kassâr’ın (ö. 271/884) sistemleştirdiği *Melâmet*<sup>14</sup> anlayışı tasavvufun şekilci ve zahirî yönlerine karşı bir tepki olarak doğmuştur<sup>15</sup>. Yine bu dönemde İran kültürünün etkisiyle İbn Kerrâm (ö.255/869) tarafından öğretisi belirlenen ve onun adına nispetle *Kerrâmiye*<sup>16</sup>

- 9 Molla Câmi, *Nefahâtü'l-Üns Min Hadarâti'l-Kuds (Evliyâ Menkıbeleri)* (haz. Abdulkadir Akçiçek), Huzur Yayınları, İstanbul 2020, s. 130-132; Özkan Dayı, *İhanlılar Zamanında Tasavvuf (İran Moğollarında Hângâhlar ve Sûfiler)*, Altınordu Yayınları, Ankara 2021, s. 36.
- 10 Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s.149.
- 11 Adı geçen Horasan Mektebi sûfilerinin hâl tercümeleri için bkz. Abdülkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi* (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 95-97, 98-100, 105-106; Hücviî, ag.e., s. 164-167, 169-171, 177-178, 179-180; Feridüddin Attar, *Tezkiretü'l Evliyâ* (çev. Süleyman Uludağ), Kabcacı Yayınları, İstanbul 2012, s. 112-125, 126-145, 228-234, 277-280, 305-309.
- 12 Himmet Konur, “Horasan’ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (H. I-V. Asırlar)”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI, İzmir 2005, s. 13.
- 13 Afîfî, ag.e., s. 87-90; Türer, ag.e., s. 76-81. Bu dönemdeki tasavvufun unsurları ve sûfilere için bkz. Kara, ag.e., s. 95-142.
- 14 IX. yüzyıldan itibaren Horasan bölgesinde ortaya çıkan özellikle Nîşâbü’r’da yaygınlık kazanan bu tasavvuf anlayışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdalbâki Gölpinarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931; Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- 15 Hücviî, ag.e., s. 121-128; Kara, ag.e., s. 202-206; Türer, ag.e., s. 140-142.
- 16 IX. yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Mâverâünnehir’de ortaya çıkan ve bölgenin İslâmlaşmasında önemli rol oynayan bu mezheple ilgili bkz. Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şehrîstânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi (el-Milel ve’n-Nihal)* (çev. Muharrem Tan), Kabcacı Yayınları, İstanbul 2014, s. 92-97; C. Edmund Bosworth, “Kerramiyya”, *EP*, IV, London 1997, s. 667-669; Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 2002, s. 294-296.

adını alan bir *zühdi* hareket Moğolların bölgeye gelişine kadar Horasan ve çevresinde etkisini sürdürmüştür<sup>17</sup>.

Tasavvuf, başlangıçta bireysel bir *zühdi* hareketi olarak ortaya çıkmış; zaman içerisinde çeşitli evrelerden geçerek hem düşünsel hem de kurumsal anlamda bir dönüşüm yaşamıştır. 12. yüzyıldan itibaren bu dönüşüm, tasavvufun tarikat adı verilen kurumsal yapılar etrafında teşkilatlanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte Horasan şeyhlerine mensup sûfiler, ilk tarikatların temelini atmıştır<sup>18</sup>. Bunlar arasında Hamdûn el-Kassâr'a nispet edilen ve *Melâmîyye* geleneğinin çekirdeğini oluşturan *Kassârîyye*; Bayezid-i Bistâmî'ye (ö. 234/848) nispet edilen *Teyfurîyye*; Ebû Hüseyin en-Nûrî'ye (ö. 295/907) nispet edilen *Nûrîyye*; Hâkim et-Tirmizî'ye (ö. 285/898) nispet edilen *Hakimîyye* ve Ebû Abbas es-Seyyârî'ye nispet edilen *Seyyârîyye* zikredilebilir. Bu ilk tarikatlar, kısa sürede İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde etkili olmuş; özellikle Horasan bölgesi, Büyük Selçuklu Devleti'nin himayesi altında tasavvufî faaliyetlerin merkezlerinden biri hâline gelmiştir<sup>19</sup>.

### Tasavvufun Kurumsallaşması ve Selçuklu Dönemi Dinî Dinamikler

Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecinde, Horasan bölgesinde yaşayan Müslüman Türk topluluklarının sûfilerle kurduğu ilişkiler dikkat çekici bir mahiyet arz etmektedir<sup>20</sup>. Bu dönemde özellikle Nîşâbûr, ilmî ve tasavvufî faaliyetlerin merkezlerinden biri olarak öne çıkmıştır. X. yüzyılın sonlarından itibaren gelişen Nîşâbûr medrese geleneği,<sup>21</sup> sadece fıkıh ve kelâm alanında değil, tasavvufî düşüncenin teşekkülünde de belirleyici bir rol oynamıştır. Nîşâbûr Medresesi çevresinde yetişen sûfiler, Selçuklu döneminin tasavvufî zeminini hazırlamış; bu yapı, ilerleyen süreçte Selçuklu tasavvuf düşüncesinin temelini oluşturmuştur. Dönemin sûfilere, siyasal otoritenin dinî anlayışıyla uyumlu bir yaşam tarzı benimseyerek faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu bağlamda, siyasal iktidarın mezhebî yönelimi sûfî çevrelerde de yansımalarını bulmuştur. Nitekim Karahanlılar döneminde Sünniliği benimseyen sûfiler, Samanîler devrinde ise Şîî etkilerin hâkim olduğu bir çizgiye yönelmiştir. Ancak bu mezhebî farklılaşma,

Kerrâmîye'nin Horasan'daki seyri için bkz. C. Edmund Bosworth, "The Rise of the Karramiyah in Khurasan", *Muslim World*, 50/1, (1960), s. 5-14.

17 Haşim Şahin, *Dervişler, Fakihler, Gaziler Erken Osmanlı Döneminde Dinî Zümreler (1300-1400)*, YKY Yayınları, İstanbul 2020, s. 20.

18 Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 115.

19 Bahsi geçen ilk dönem Horasan tarikatlarının görüşleri için bkz. Hücviří, ag.e., s. 246-252, 253-258, 273-304, 314-321.

20 Köprülü, çeşitli sebeplerle Horasan'a gidip gelen Türkler arasından mutasavvıflar yetiştiğini ifade etmektedir. Bu duruma örnek olarak, Ebû Saîd b. Ebû'l Hayr'ın hürmet ettiği Muhammed Ma'sûk ve Emîr 'Alî 'Abû'yu örnek olarak vermiştir. Devamında Türklerin bu şeyhlere *Bâba* diye hitap ettiğini de aktarmaktadır. Bkz. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 49. Bahsi geçen Türk şeyhleri için bkz: Câmî, ag.e., s. 496-498.

21 Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları* (çev. Bahriye Üçok), Varlık Yayınları, İstanbul 1972, s. 164.

Görüş

Akademik  
Bakış

341

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025

Karahanlılar ile Samanîler arasında siyasî ve dinî nitelikte çatışmaları da beraberinde getirmiştir. Gazneliler döneminde ise tasavvufî hareketler Ebû Saîd b. Ebû'l-Hayr<sup>22</sup> (ö. 440/1049) gibi önemli şahsiyetler aracılığıyla canlılığını korumuştur. *Kalenderî* eğilimler taşıyan bu sûfî, özellikle halk üzerindeki etkisiyle tasavvufun yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda Sultan Mahmud'un sûfilere karşı izlediği himayeci politika da bu dönemde tasavvufî faaliyetlerin gelişmesini desteklemiştir. Bununla birlikte, Horasan bölgesindeki tasavvuf hayatı her zaman istikrarlı bir seyir izlememiştir. Özellikle Bâtınîlik ve Karmatîlik gibi akımlar hem İslâm'ın temel inanç yapısını hem de tasavvufun meşrû zeminini tehdit eden gelişmeler olarak öne çıkmıştır. Bu akımlar, bölgede hem dinî yapının bütünlüğünü hem de sûfî çevrelerin otoritesini zayıflatıcı bir etki yaratmıştır<sup>23</sup>.

Horasan coğrafyasında Bâtınîlik ve Karmatîlik gibi ayrılıkçı akımların etkinlik gösterdiği bir dönemde, Büyük Selçuklu Devleti söz konusu bölgede dinî ve tasavvufî zümrelerin yoğun faaliyette bulunduğu bir ortamda teşekkül etmiştir. Henüz devletleşme süreci tamamlanmadan önce İslâmiyet'i kabul eden Selçuklular,<sup>24</sup> bu yeni dinî yalnızca benimsemekle kalmamış, aynı zamanda onun aktif ve kararlı bir savunucusu da olmuştur. Bu bağlamda Selçuklu siyaseti, özellikle Hanefî çizgideki âlimler ile sûfî şeyhlere yönelik derin bir saygı anlayışı çerçevesinde şekillenmiş ve Horasan bölgesinde *gaza* ve *cihad* merkezli bir ideolojik yönelimi öne çıkarmıştır<sup>25</sup>. Tuğrul Bey'in liderliğiyle birlikte, birçok sûfî Selçuklu himayesine girmiş ve temsil ettikleri tasavvufî anlayışı Horasan coğrafyasında sürdürme imkânı bulmuştur. Tuğrul Bey'in sûfilerle kurduğu yakın ilişkiler, dönem kaynaklarında da dikkatle aktarılmaktadır<sup>26</sup>. Bu ilişki ağı,

22 Zahoder, Gazneliler döneminde sadece tasavvufî hayatta değil siyasî hayatta da etkin bir konumda olan Ebû Saîd b. Ebû'l-Hayr'ı Gazneli prensiyle eş değer tutmuştur. Öyle ki onun emrinde çok sayıda, çeşitli hizmetler de memurlarının olduğunu aktarır. Siyasetteki etkin rolüne de değinen Zahoder, bu sûfinin hankâhının tam anlamıyla siyasî bir toplanma yeri olarak işlev gördüğünün altını çizmektedir. Bu hankâha toplumun her kesiminden insanların onun vaazını dinlemek için toplandıkları da bilinmektedir. Bkz. B. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan" (çev. İsmail Kaynak), *Belleten*, XIX/75, Ekim 1995, s. 514-515. Horasanlı bu mutasavvıf hakkında daha geniş bilgi için bkz. Attar, ag.e., s. 711-723; Câmî, ag.e., s. 484-494; Tahsin Yazıcı, "Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, X, İstanbul 1994, s. 220-222. Kalenderîliğiyle ilgili bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler XIV-XVII. Yüzyıllar*, İstanbul 2017, s. 74-75.

23 Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Şahin, ag.e., s. 22-25.

24 Selçuklular, Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılıp Cend bölgesine geldikleri zaman, buranın valisinden kendilerine İslâmiyet'i öğretecek birisini göndermesini istemişlerdir. Bu sayede Selçuklular kuruluş aşamasında Dukak oğlu Selçuk Bey'in önderliğinde Müslüman olmuşlardır. Bkz. Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 293.

25 Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 49.

26 Râvendî, Tuğrul Bey'in sûfilerle yakın ilişkisini gösteren anlatısında, onun Hemedan'a geldiğinde Baba Tahir, Baba Cafer ve Şeyh Hamşâ adında üç evliya ile olan karşılaşmasını aktarmaktadır. Bu karşılaşma sırasında aralarında geçen konuşmanın ayrıntıları için bkz. Muham-

yalnızca dinî-sosyal bir dayanışma değil, aynı zamanda siyasal anlamda da karşılıklı fayda sağlayan bir yapı arz etmiştir. Nitekim B. Zahoder'in de vurguladığı üzere, bu tür ilişkiler neticesinde Çağrı Bey'in Horasan'daki hâkimiyetinin güçlenmesinde sûfî çevrelerin etkisi kayda değerdir<sup>27</sup>.

Tuğrul Bey'den sonra dinî ve tasavvufî eğilimlerin Selçuklu hükümdarları arasında devam ettiği görülmektedir. Sultan Alp Arslan döneminde bu yönelimin sürdüğü; özellikle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında Türkmenlerin etkin rol üstlendiği dikkat çekmektedir<sup>28</sup>. Alp Arslan devrinin bir diğer kayda değer gelişmesi ise, dönemin önde gelen âlim ve sûfilerinin fikirlerini yayma imkânı bulduğu Nizamiye Medreselerinin kurulmasıdır. Nizamiye Medreselerinin kurulmasında önemli rol oynayan vezir Nizâmülmülk,<sup>29</sup> aynı zamanda dönemin tasavvufî yapılarıyla yakın ilişki kurmuş bir devlet adamıdır. Bu bağlamda, Horasan bölgesinde etkili olan ve tasavvufî hayatın şekillenmesinde önemli bir rol oynayan Ebû Ali el-Fârmedî (ö. 1048) de zikredilmesi gereken isimler arasındadır. Nizamiye Medreseleri'nde yetişmiş ve bu kurumlarda müderrislik yapmış olan İmam Gazzâlî (ö. 505/1111), özellikle tasavvuf ile kelâmı mezceden yaklaşımıyla Selçuklu dönemi tasavvuf düşüncesine derin katkılarda bulunmuştur. Sultan Muhammed Tapar devri de Selçuklu tasavvuf hayatı açısından kayda değer bir dönemdir. Kaynaklarda son derece dindar bir şahsiyet olarak tanımlanan Tapar, sûfilere yakınlığı ile bilinmekte olup, Nizamiye Medresesi çevresinde *ribât*lar inşa ettirmiştir. Özellikle onun hükümdarlığı sırasında, Haçlılar ve Bâtınîler gibi ayrılıkçı unsurlara karşı yürütülen mücadelelerde sûfîlerin moral ve toplumsal birlik sağlama konusundaki katkıları önem arz etmiştir<sup>30</sup>. Sultan Sencer dönemi ise, Katvân Savaşı'na kadar olan süreçte Horasan bölgesi için görece bir istikrar ve sükûnet dönemi olmuştur. Bu istikrar ortamında Sultan Sencer ile İmam Gazzâlî arasında yakın bir ilişki kurulmuş, böylece dinî düşüncenin merkezinde sûfî öğelerin de yer aldığı bir yapı desteklenmiştir<sup>31</sup>. Ancak bu zengin tasavvufî hayat, Sencer döneminin sonlarına

med b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr* (Cönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), I, (çev. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 97.

- 27 Zahoder'in altını çizdiği bu hadise Çağrı ve Tuğrul Bey'in Meyhene'ye giderek Ebû Saîd b. Ebû'l Hayr ziyaret etmesi sırasında gerçekleşmiştir. Bkz. Zahoder, ag.m., s. 516.
- 28 Anadolu'nun fethi, Türkleşmesi, İslâmlaşması ve bunlarda tasavvufî zümrelerin etkisine dair bkz. Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Erdem*, VIII/22, Haziran 1996, s. 5-17; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, Ankara 1997, s. 3-141; Kadir Özköse, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1, Haziran 2003, s. 249-280.
- 29 Nizâmülmülk'ün sûfilerle olan ilişkisine dair bkz. Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme* (haz. Erdoğan Mercil), Bilge Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011, s. 161-163.
- 30 Abdülkerim Özyayın, "Muhammed Tapar", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX, Ankara 2005, s. 581. Muhammed Tapar'ın Haçlı ve Bâtınîlere karşı vermiş olduğu mücadelenin ayrıntıları için bkz. Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devleti Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 71-138.
- 31 Sultan Sencer'in İmam Gazzâlî ile olan ilişkisinin ayrıntıları için bkz. Abdülhüseyin Zerrin-

Gazî

Akademik  
Bakış

343

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025

doğru, Oğuz isyanı sırasında pek çok Horasanlı sūfînin katledilmesiyle büyük ölçüde zayıflamış ve ciddi bir kırılma yaşamıştır<sup>32</sup>.

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının ardından Horasan'daki zengin dinî ve tasavvufî hayat, Hârezmşâhlar döneminde ruhânî derinliğe sahip sūfilerin öncülüğünde tarikatlar aracılığıyla varlığını sürdürmüştür. Bu dönemin sūfileri, toplumdan tecrit olmayı değil; aksine büyük şehir merkezlerinde kurdukları hankâhlarda dervişleriyle birlikte kolektif bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. Özellikle Merv, medreseleri ve vakıflarıyla bu dönemde önemli bir ilim ve kültür merkezi hâline gelmiştir<sup>33</sup>. Bu gelişimde, Hârezmşâh sultanlarının ilme ve âlimlere gösterdiği yakınlığın belirleyici rol oynadığı görülmektedir. Nitekim İbnü'l-Esîr, Sultan Alaüddîn Muhammed'in dindar kimselere olan saygısından bahsetmekte; âlimleri meclislerine dâhil ederek onlarla ilmî istişarelerde bulunduğunu aktarmaktadır<sup>34</sup>. Hârezmşâhlar devrinde Horasan'da yetişen önemli sūfî şahsiyetler arasında Belhli Bahâüddîn Veled<sup>35</sup> (ö. 628/1231), Nîşâbürlü Ferîdüddîn Attâr<sup>36</sup> (ö. 618/1221), Sa'deddîn Hammûye<sup>37</sup> (ö. 649-650/1251-1252) ve Bâharzlı Seyfeddîn Bâherzî<sup>38</sup> (ö. 659/1261) gibi isimler öne çıkmaktadır<sup>39</sup>. Genellikle Kübrevîliğe mensup olan bu sūfiler, Moğol istilâsı nedeniyle Horasan'dan göç etmek zorunda kalmışlardır. Göç eden bu sūfî zümre, "Horasan Erenleri" olarak anılmıştır. Bu ifade, 9. yüzyıldan itibaren Horasan'da etkili olan *Melâmetîlik* geleneğinin tesiriyle şekillenen *Kalenderîlik*, *Haydarîlik* gibi *heterodoks* tarikatlara mensup dervişleri de kapsayan daha geniş bir tasavvufî kimliği yansıtmaktadır<sup>40</sup>.

kub, *Medreseden Kaçış İmam Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri* (çev. Hikmet Gök), Ağaç Yayınları, İstanbul 2007, s. 235-262.

32 Büyük Selçuklu dönemi Horasan'daki tasavvufî hayata ve Selçuklu sultanlarının sūfilerle olan ilişkilerinin ayrıntılarına dair bkz. Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 112-154; Şahin, ag.e., s. 25-40.

33 Aydın Taneri, *Hârezmşâhlar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 138-139. Hârezmşâhların ilmi hayatı şu doktora tezinde incelenmiştir: Gülseren Ceceli Dursun, "Hârezmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

34 Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarîh*, XI (terc. A. Özaydın-A. Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 330.

35 Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri* (çev. Tahsin Yazıcı), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012, s. 69.

36 Emîr Devletşâh Semerkandî, *Tezkiretu's-sü'arâ* (tash. Muhammed Ramazânî), İntişârât-i Pedîde-i Hâver, 1338/1960, s. 187.

37 Reşat Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV, İstanbul 2008, s. 389.

38 İmam Şemseddîn b. Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXIII, Müessetür Risâle, Beyrut 1985, s. 364; Süleyman Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddîn", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1991, s. 474.

39 Ceceli Dursun, ag.t., s. 108-113. Bahsi geçen sūfilerin menkıbeleri için bkz. Câmî, ag.e., s. 595-598, 659-663, 691-693.

40 Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020, s. 84-85.

Horasan'daki zengin tasavvufî hayatın yalnızca bölge içi dinamiklerle sınırlı kalmadığı, dış merkezlerde teşekkül eden bazı tasavvufî ekollerin de bu sürece kayda değer katkılar sunduğu görülmektedir. Bu bağlamda, özellikle Türkmen topluluklarının büyük hürmet gösterdiği, *Nakşibendî* geleneğinin erken temsilcilerinden olan Derviş Yusuf Hemedânî (ö. 535/1140), önemli bir sûfî figür olarak öne çıkmaktadır. Yusuf Hemedânî, Merv'de "Horasan Kâbesi" olarak adlandırdığı hankâhında müritler yetiştirmiş; bu hankâh, bölgesel tasavvufî eğitimin merkezi hâline gelmiştir<sup>41</sup>. Yusuf Hemedânî'nin halifesi ve Türkistan tasavvuf geleneğinin kurucu isimlerinden Ahmed Yesevî (ö. 562/1166), müritleri aracılığıyla Horasan'da etkili olmuş ve *irşad* faaliyetleri yürütmüştür<sup>42</sup>. Onun haleflerinden olan ve *Kalenderî* geleneği temsil eden Zâve doğumlu Kutbeddin Haydar (ö. 618/1221?), şeyhi Ahmed Yesevî'nin yönlendirmesiyle Horasan'da *irşad*da başlamıştır<sup>43</sup>. Aynı şekilde, *Vilâyet-nâme*'ye göre Nîşâbü'r'da doğduğu kabul edilen ve Bektaşîliğin kurucu şahsiyetlerinden biri olan Hacı Bektâş-ı Velî'nin (ö. 669/1271?) de Horasan'daki tasavvufî miras üzerinde önemli etkileri olduğu gözlemlenmektedir<sup>44</sup>. Bütün bu gelişmeler, Horasan'daki tasavvufî hayatın çok katmanlı, yaygın ve etkili bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim Safâ da Moğol istilâsı öncesinde İran genelinde, özelde ise Horasan coğrafyasında, sûfilerin ve müritlerinin bulunmadığı yerleşim birimi olmadığını vurgulamaktadır<sup>45</sup>. Bu durum, Horasan'ın Moğol istilâsına kadar yoğun ve canlı bir dinî-tasavvufî yaşantıya sahip bir merkez olarak varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Özellikle *Kübrevilik*, *Yesevilik* ve *Hâcegân* gibi ekoller, Horasan ve Mâverâünnehir halkı üzerinde derin etkiler bırakmış ve bölgenin tasavvufî kimliğinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur.

## Moğol İstilâsının Horasan'daki Dinî Hayata ve Tasavvufa Etkileri

Moğollar, Cengiz Han döneminden itibaren Müslümanlarla çeşitli düzeylerde temas kurmuş olmakla birlikte, bu ilişkilerin yakınlığı Moğol istilâsının İslâm medeniyetine vereceği ağır zararı engellemeye yetmemiştir. 13. yüzyılda başlayan istilâ hareketleri, yalnızca siyasî yapıları değil, aynı zamanda dinî ve kültürel kurumları da derinden sarsmıştır<sup>46</sup>. Fernand Braudel'in de ifade ettiği üzere,

41 Câmî, ag.e., s. 573; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 89; Şahin, ag.e., s. 41.

42 Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 61; Şahin, ag.e., s. 45.

43 Ocak, *Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altı Yapısı*, s. 94; Ahmet T. Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımayan Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)* (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 57-58; Şahin, ag.e., s. 49; Tahsin Yazıcı, "Haydar Kutbüddin", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVII, İstanbul 1998, s. 25. Kutbeddin Haydar'ın Kalenderîliğiyle ilgili bkz. Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfilik: Kalenderîler*, s. 93-96.

44 Hacı Bektâş-ı Velî'nin soyu ve doğumuna dair bkz. *Manakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî "Vilâyet-nâme"* (haz. Abdülbâki Gölpınarlı), İnkılâp Yayınları, İstanbul 2019, s. 1-4.

45 Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III/I, İntişârât-ı Firdovs, Tahran 1369/1991, s. 165.

46 Turan, İslâm medeniyetinin gerilemesinde en önemli etkenin Moğol istilâsı olduğunun altını çizerek bu konuda başka sebepler aramanın beyhûde olduğunu ifade eder. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s. 477.

Gazi

Akademik  
Bakış

345

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025

Moğol saldırıları neticesinde büyük ölçüde tahribata uğrayan İslâm medeniyeti, eski ihtişamına tam anlamıyla kavuşamamış, ancak varlığını farklı biçimlerde sürdürmüştür<sup>47</sup>. Horasan bölgesi, nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturması sebebiyle bu yıkımdan doğrudan etkilenmiş; dinî hayat ve tasavvufî yapı ağır bir darbe almıştır. Özellikle cami ve mescitlerin yıkılması, medreselerin tahribi ve âlimlerin katledilmesi, bölgedeki dinî atmosferin bozulmasında belirleyici olmuştur. Bu duruma ilişkin en çarpıcı anlatımlardan biri, tarihçi Ata Melik Cüveynî tarafından aktarılmaktadır. Cüveynî, Toluy'un Merv'i ele geçirmesi sırasında Hanefî mezhebine göre inşa edilmiş bir caminin yıkıldığını, ezan sesinden faydalanılarak saklanan Müslümanların ortaya çıkarıldığını ve bu kişilerin Şehâbî Medresesi'nin<sup>48</sup> damından atılarak katledildiğini belirtmektedir<sup>49</sup>. Bu kayıtlar, Moğol istilâsının sadece fizikî bir tahribata değil, aynı zamanda dinî ve sosyal dokunun parçalanmasına da yol açtığını açıkça ortaya koymaktadır. Benzer şekilde İbnü'l-Esîr'in, "Müslümanların başına gelen musibet, başka hiçbir ümmetin başına gelmemiştir" ifadesi<sup>50</sup> de dönemin dinî ve tasavvufî atmosferinin ne denli ağır bir kriz yaşadığını ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

Moğol istilâsının ortaya çıkardığı olumsuz koşullar, Müslüman toplumlar üzerinde derin sarsıntılara yol açmış; bu süreçte bireylerin tasavvufa yönelmesi hem bir teselli arayışı hem de yaşananlara karşı manevî bir duruşun ifadesi olarak değerlendirilebilir. Moğollara karşı başlatılan silahlı direnişlerin etkisiz kalması, pek çok mutasavvıfın hayatını kaybetmesine neden olmuş, bu da sûfî çevreleri yeni bir stratejiye yöneltmiştir. Bu bağlamda sûfîler, fiilî mücadele yerine Moğolların İslâmiyet'i benimsemesini sağlamak üzere *irşad* faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Bu dönemde Horasan'daki dinî ve tasavvufî hayatı etkileyen en önemli gelişmelerden biri, Cengiz Han'ın tüm din adamlarını vergiden muaf tutan politikası olmuştur. Bu uygulamanın Müslüman din adamları ve sûfî şeyhleri için de geçerli olması, siyasî otoritenin zayıfladığı bir ortamda halkın tasavvufî önderlik etrafında örgütlenmesine zemin hazırlamıştır. Moğol istilâsı sırasında İslâm kültür ve medeniyeti büyük zarar görmüş; camiler, medreseler ve kütüphaneler tahrip edilirken, halk da zulüm ve bas-

Görüş

Akademik  
Bakış

346

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025

47 Braudel, Moğol istilâsının, Türkistan, İran ve Küçük Asya'ya büyük bir darbe vurduğunu ve bahsi geçen bölgelerin kendilerini hiçbir zaman toparlayamadığını ifade etmektedir. Bağdâd'ın Moğolların eline geçmesini de bu felaketin göstergesi olarak değerlendirir. Bkz. Fernand Braudel, *Uygurlukların Grameri* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 110-111.

48 Bu medrese Büyük Selçuklu dönemine aittir. Tam olarak şehirde yeri tespit edilememiştir. Moğol istilâsıyla yıkılan bu yapı, hapishane olarak kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s. 213.

49 Bu örneklerle dair ayrıntılar için bkz. Alâeddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, I, (tas. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvîni), İntişârât-i Donyâ-yi Kitâb, Tahran 1329/1951, s. 118; 127, 131.

50 İbnü'l-Esîr, *ag.e.*, s. 318.

kı ortamında mistik eğilimlere yönelerek tasavvufî yapılarda manevî bir sığınak bulmaya çalışmıştır. Bu atmosfer, aklî ilimlerin geri plana itilmesine ve buna karşılık dinî-tasavvufî hareketlerin toplumsal etkisinin artmasına neden olmuştur<sup>51</sup>. Moğolların gelişiyile birlikte inançlı bireylerin sûfî tekkelerine yönelmesi, musibet zamanlarında insanların Allah'a yönelme eğilimleriyle açıklanabilir. Nitekim istilâyı takip eden süreçte sûfî şeyhlerinin toplumsal etkisi kayda değer ölçüde artmış, tasavvuf geniş kitleleri etkileyen bir hareket hâline gelmiştir<sup>52</sup>. Böylece 13. yüzyıl, tasavvufun kurumsallaştığı, sosyal hayat üzerindeki etkisinin arttığı ve dinî bir yeniden yapılanma sürecine zemin hazırladığı kritik bir dönem olarak öne çıkmaktadır<sup>53</sup>.

Moğol istilâsı sırasında İran coğrafyasında iki büyük tasavvufî ekol ön plana çıkmaktaydı: Doğu İran ve Horasan bölgesinde etkinlik gösteren ve Necmeddîn Kübrâ'ya (ö. 618/1221) nispet edilen *Kübreviyye* ile Batı İran'da gelişen ve kuruculuğu Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî'ye (ö. 632/1234) atfedilen *Sühreverdiyye* tarikatıdır<sup>54</sup>. Bu iki tarikat yalnızca bulundukları bölgelerde değil, genel olarak İran tasavvuf geleneği üzerinde de derin etkiler bırakmıştır. Özellikle Kübreviyye tarikatı, kurucusu Necmeddîn Kübrâ'nın yetiştirdiği halifeleri sistematik biçimde Horasan coğrafyasına göndermesiyle bu bölgede kısa sürede etkili bir tasavvufî yapı hâline gelmiştir. Necmeddîn Kübrâ'nın altmışa yakın halife yetiştirdiği kaynaklarda belirtilmekte; bu halifeler aracılığıyla Horasan başta olmak üzere doğu İslâm dünyasında *Kübreviyye*'nin nüfuzu genişlemiştir<sup>55</sup>.

Moğol istilâsının ortaya çıkardığı ağır koşullar nedeniyle birçok âlim ve sûfî Horasan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Bu istilâ ile birlikte başlayan kitle-sel göç hareketleri, Müslüman topluluklar açısından çeşitli olumsuzluklara yol açmış olsa da özellikle tasavvuf ehlinin farklı coğrafyalara yönelmesi, tasavvuf düşüncesinin yeni yorumlar ve söylemlerle zenginleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede, 13. ve 15. yüzyıllar arasında Anadolu, Horasan kökenli birçok tarikatın faaliyet sahası hâline gelmiştir. Her ne kadar Anadolu'nun Türkleşmesi ile tasavvufî yapıların ortaya çıkışı eş zamanlı bir gelişim gösterse de bu süreç özellikle 1071 Malazgirt Zaferi ile başlamış ve Moğol istilâsıyla ivme kazanmıştır. Moğol baskısından kaçarak Anadolu'ya ulaşan tasavvuf çevreleri, bu bölgeyi güvenli bir sığınak olarak görmüş ve *irşad* faaliyetlerini burada sürdürmüştür. Anadolu'ya yönelen bu göç hareketlerinde özellikle Horasan

Gazi

Akademik  
Bakış

347

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025

- 51 Safâ, ag.e., s. 165-166; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX Ankara 2005, s. 228.
- 52 Lawrence Goddard Potter, "The Kart dynasty of Herat: Religion and politics in medieval Iran", Columbia University, New York 1992, s. 82 (Basılmamış Doktora Tezi).
- 53 Dayı, ag.e., s. 40-41.
- 54 Abdülhüseyin Zerrinkub, *Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu* (çev. Nurcan Altun), Önsöz Yayınları, İstanbul 2014, s. 62.
- 55 Mustafa Uyar, "Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine", *Yücel Özkaya'ya Armağan Yazılar*, ed. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Ankara 2015, s. 212-213.

Melâmetîliğinin etkisinde şekillenen ve *Kalenderî* eğilimler taşıyan *heterodoks* zümreler ön plana çıkmıştır. Bu zümreler, genellikle *Haydariyye*, *Vefâiyye*, *Yese-viyye* ve *Kalenderiyye* gibi tarikatlara nispet edilmekte ve Moğol istilâsı sebebiyle göç eden Türkmen aşiretleriyle birlikte Anadolu'nun en ücra bölgelerine kadar yayılmışlardır<sup>56</sup>. Fuat Köprülü, Moğol istilâsıyla birlikte Anadolu'ya göç eden derviş zümrelerinin büyük çoğunluğunun *Kalenderiyye* ve onun bir kolu olan *Haydariyye*'ye mensup olduğunu belirtmektedir<sup>57</sup>. Bu *heterodoks* derviş grupları, temelde ortak bir tasavvuf anlayışı benimsemekte olup; Horasan'ın yanı sıra Mâverâünnehir ve Harezm bölgelerinden de Anadolu'ya yönelmiştir. Geniş ve köklü bir kültürel çevreden gelen bu topluluklar, genellikle kırsal alanlara değil, şehir merkezlerine yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum, onların sosyal yapıyla etkileşim kurma, tasavvufi düşünceyi yayma ve yerel halkla bütünleşme süreçlerini kolaylaştırmıştır<sup>58</sup>.

Anadolu'ya yönelik tasavvufi göçlerin sebepleri bağlamında bazı kaynaklar, özellikle Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin babası Bahâüddîn Veled'in etkisi üzerinde durmaktadır. Moğol istilâsı henüz başlamadan önce Horasan'ı terk ederek Anadolu'ya yerleşen Bahâüddîn Veled ve ailesinin, bulundukları çevrelerde büyük bir sevgi ve saygı görmeleri, ardı sıra yeni göç hareketlerine yol açtığı yönünde değerlendirmelere konu olmuştur<sup>59</sup>. Şüphesiz ki bu ailenin göç üzerindeki etkisi yadsınamaz niteliktedir. Ancak Horasan'dan gerçekleşen kitlesel göçlerin tamamını yalnızca Bahâüddîn Veled ailesinin nüfuzuna bağlamak, Moğol istilâsının bölgede oluşturduğu siyasal, sosyal ve dinî istikrarsızlığı göz ardı etmek anlamına gelecektir. Nitekim Horasan coğrafyasında sarsılan güvenlik ortamı ve bozulan toplumsal düzen, halkı ve özellikle tasavvuf çevrelerini daha istikrarlı coğrafyalara yönelmeye zorlamıştır. Bu bağlamda, göç hareketlerinin temelinde yatan asıl dinamiklerin, Moğol istilâsının doğrudan ve dolaylı etkileriyle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.

## Moğol İstilâsının Entelektüel Göç Üzerindeki Sonuçları

Moğol askerî gücünün tedricen batıya yönelmesi ve bu baskının Horasan coğrafyasına yaklaşması, bölgede ciddi bir toplumsal tedirginlik ve endişe ortamı yaratmıştır. Söz konusu tehdit algısı, yalnızca halk kitlelerini değil, aynı zamanda bölgenin entelektüel ve dinî seçkinlerini de derinden etkilemiştir. Bu nedenle, Horasan'da yaşayan pek çok kişi gibi, dönemin önde gelen ilim ve irfan erbabının da önemli bir kısmı hem Moğol istilâsı öncesinde hem de istilâ sonrasında bölgeden göç etmek zorunda kalmıştır. Bu entelektüel göç, yalnız-

56 Resul Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum 13-15. Yüzyıllar*, Kitap Yayınları, İstanbul 2014, s. 16, 19.

57 M. Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet* (haz. Metin Ergun), Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 30.

58 Ocak, *Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı*, s. 83.

59 Bu konudaki iddia ile ilgili olarak bkz. Cevâd Abbâsî- Taktam Yâr Muhammedî, "Te'sîr-i Hamâlet ve Hükûmet-i Mogûlân der Cem'iyet-i Horâsân (616-736 h.)", *Tahkîkât-i Târih-i İctima'î-yi, Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâla'ât-i Ferhengî*, 2/1, (1391/2013), s. 125.

ca demografik bir hareketlilik değil, aynı zamanda İslâm düşünce ve tasavvuf geleneğinin farklı coğrafyalara taşınması bakımından da büyük bir dönüşüm sürecini beraberinde getirmiştir. Horasan'dan ayrılan bu seçkin zümre arasından yer alan önemli isimler şunlardır:

### **Muhammed b. Hüseyin b. Ahmed Hatîb Bahâüddîn Veled (ö. 628/1231)**

Sultânü'l-Ulemâ lakabıyla tanınan mutasavvıf Bahâüddîn Veled, 546/1151 yılında Belh'te dünyaya gelmiştir. Erken yaşta babasını kaybetmesinin ardından, dinî ilimler ve tasavvuf alanında kapsamlı bir eğitim almış; dönemin ilmî ve manevî çevrelerinde önemli bir konuma ulaşmıştır. Kaynaklarda, Necmeddîn Kübrâ'nın müridi olduğu ve Gazzâlî geleneğine ait tarikat hırkasını giydiği rivayet edilmektedir. Özellikle aklî ilimlere, bilhassa felsefeye karşı mesafeli tutumu nedeniyle dönemin önde gelen âlimlerinden Fahreddin er-Râzî, Belh kadıları ve Harezmsâh Sultanı Alaüddîn Muhammed Tekiş ile fikir ayrılıklarına düşmüştür. Bu gerilimlerin etkisiyle Belh'ten ayrılan Bahâüddîn Veled, bir süre Semerkand'da ikamet etmiş; ancak bu şehrin de Alaüddîn Muhammed Tekiş'in kontrolüne geçmesinin ardından Belh'e geri dönmek zorunda kalmıştır. Burada müritlerinin eğitimiyle meşgul olmuş ve yaklaşan Moğol tehlikesi sebebiyle Belh'i kalıcı olarak terk etmiştir. Göç güzergâhı üzerinde önce Bağdâd'a, ardından Mekke'ye uğramış; burada hac ibadetini yerine getirdikten sonra Anadolu'ya geçmiştir. Anadolu'daki ilk durakları arasında Malatya, Erzincan ve Larende yer alır. Larende'de yaklaşık yedi yıl kalan Bahâüddîn Veled, ömrünün son dönemini Konya'da geçirmiştir. Bu süreçte, bir yandan tasavvufî düşüncelerini kaleme aldığı *Ma ârif* adlı eserini telif etmiş; diğer yandan dönemin *emîrleri*, vezirleri ve Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubâd'a şeyhlik yaparak etkili bir manevî rehberlik üstlenmiştir<sup>60</sup>.

### **Seyyid Burhânüddîn Hüseyin Muhakkık-ı Tirmizî (ö. 639/1241)**

Bahâüddîn Veled'in önde gelen müridlerinden biri olan Seyyid Burhânüddîn, 561/1166 (veya 565/1169) yılında Tirmiz'de dünyaya gelmiştir. Soyunun Hz. Hüseyin'e dayanması dolayısıyla "Seyyid" ve "Hüseyinî" nisbeleriyle anılmış; ayrıca gönül dünyasına dair sırları keşfetme kabiliyeti nedeniyle "Seyyid-i Sırdan" lakabıyla da tanınmıştır. Tirmiz'deki ilk eğitim sürecinin ardından, 605/1208 yılında Belh'e gelmiş ve burada Bahâüddîn Veled'e intisap ederek kırk gün süren sohbet halkalarına katılmış; nihayetinde icazet almıştır. Kısa süreliğine Tirmiz'e dönse de ertesi yıl yeniden Belh'e gelerek burada iki yıl daha kal-

60 Câmî, ag.e., s. 691-693; Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Guzîde* (haz. Abdülhüseyin Nevâî), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1387/2009, s. 672; Eflâkî, ag.e., s. 67-100; Emîn Ahmed-i Razî, *Tezkire-i Heft İklim*, II, (tash. Seyyid Muhammed Rızâ Tâhirî), Tahran 1378/2009, s. 562-563; Sa'îd Neffîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, İntişârât-i Furûgî, Tahran 1363/1985, s. 121; M. Nazif Şahinoğlu, "Bahâeddin Veled", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1991, s. 460-461; Dayı, ag.e., s. 207-208.

*Gazî*

Akademik  
Bakış

349

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025

miş, bu süre zarfında Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin atabegliğini üstlenmiştir. Bahâüddîn Veled ailesinin Belh'ten ayrılması üzerine Seyyid Burhânüddîn de Tirmiz'e dönmek zorunda kalmış ve burada sekiz yıl kadar kalmıştır. Ancak bölgede artan Moğol tehdidi ve muhtelif sosyal-siyasal gerekçeler, onu şeyhinin izinden giderek Anadolu'ya hicret etmeye sevk etmiştir. Bahâüddîn Veled'in vefatından yaklaşık bir yıl sonra Konya'ya ulaşabilen Seyyid Burhânüddîn, burada Mevlânâ'yı Lârende'den yanına davet etmiş ve onunla dokuz yıl süren yoğun bir tasavvufî ilişki kurmuştur. Mevlânâ'nın manevî olgunlaşmasında önemli bir role sahip olan Seyyid Burhânüddîn'in, kesin olmamakla birlikte 638/1241 yılında vefat ettiği kabul edilmektedir<sup>61</sup>.

### **Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî (ö. 654/1256)**

Necmüddîn-i Dâye, 573/1177 yılında Rey şehrinde dünyaya gelmiştir. Kübrevî şeyhlerinden biri olan ve literatürde sıklıkla Necmüddîn-i Râzî adıyla da anılan bu sûfî ve müfessir, ilmî gelişimini tamamlamak üzere Mısır, Hicaz ve Bağdâd gibi önemli ilim merkezlerinde bulunmuş; özellikle hadis ve tefsir sahalarında derinleşmek amacıyla Horasan'da da uzun süre kalmıştır. Horasan'daki tahsilini tamamladıktan sonra, *Kübreviyye* tarikatının kurucusu Necmüddîn-i Kübrâ'nın çevresine katılmak üzere Harezm'e gitmiş ve burada Mecdüddîn-i Bağdâdî'den tasavvuf eğitimi almıştır. Ancak Moğol istilâsının yol açtığı tehdit nedeniyle, tıpkı döneminin diğer sûfilere gibi, anavatanı Rey'e dönmek zorunda kalmış; buradan da Hemedan'a geçmiştir. Fakat Hemedan'da da güvenli bir ortam bulamayan Necmüddîn-i Dâye, nihayetinde Anadolu'ya sığınmıştır. Anadolu'da bulunduğu süre zarfında, Sühreverdiyye tarikatının önde gelen isimlerinden Şihâbüddîn es-Sühreverdî ile tanışma fırsatı bulmuş; bu dönemde tasavvuf düşüncesinin klasik metinlerinden biri kabul edilen *Mirşâdûl-îbâd* adlı eserini kaleme alarak Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubâd'a takdim etmiştir. Ancak Anadolu'da umduğu ilmî ve toplumsal ilgiyi göremeyen Necmüddîn-i Dâye, Abbâsî Halifeliği'nin hizmetine girmek amacıyla Bağdâd'a yönelmiştir. Ömrünün son otuz yılını burada geçiren Dâye, ilmî faaliyetlerine devam etmiş ve 654/1256 yılında Bağdâd'ta vefat etmiştir<sup>62</sup>.

### **Şemsüddîn Muhammed b. Kays-ı Râzî (ö. 633/1236'dan sonra)**

Hayatının büyük bölümünü Horasan, Mâverâünnehir ve Harezm bölgelerinde geçiren Şems-i Kays, aslen Reyli bir dil âlimidir. Moğol istilâsının Batı İran üzerindeki etkisinin yoğunlaştığı bir dönemde bölgede bulunan Kays, dönemin

61 Câmî, ag.e., s. 693-694; Eflâkî, ag.e., s. 103-114.

62 Câmî, ag.e., s. 666-667; Kazvînî, ag.e., s. 671; Nefîsî, ag.e., s. 140; Muhammed Takî Bahâr, *Sebkşinâsî/Târih-i Tatavvur-i Nesr-i Fârsî*, III, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 2535 şş, s. 20-27; Safâ, ag.e., s. 1189-1196; Mehmet Okuyan, "Necmeddîn-i Dâye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006, s. 496-497.

birçok âlimi gibi, can güvenliğini sağlamak amacıyla Horasan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Horasan'dan ayrıldıktan sonra Irak'a geçen Kays, Moğol baskısından kaçınmak için uzun süre yer değiştirmiş; bu süreçte pek çok Moğol saldırısına ve katliamına tanıklık etmiştir. Hatta bir dönem Moğollar tarafından esir alındığı da rivayet edilmektedir. Hârezmşâhlar Devleti'nin dağılmasının ardından Irak'tan ayrılan Şems-i Kays, Güney İran'daki Şîrâz'a yerleşmiş ve burada Salgurlu Atabeglerinden Sa'd b. Zengî'nin himayesine girmiştir. Kays'ın en önemli eseri olan *el-Mu'cem fi me'âyiri eş'âri'l-'Acem*, Arap ve Fars şiirlerinde kullanılan vezin ve ölçüleri konu alan kıymetli bir kaynak niteliğindedir. Yaşadığı tüm zorluklara rağmen bu eserini 630/1233 yılında tamamlamayı başarmıştır. Kays'ın çalışması, sadece dil ve edebiyat tarihi açısından değil, aynı zamanda Moğol istilâsı döneminde ilim erbabının karşılaştığı sosyal ve siyasî zorlukları yansıtmaya açısından da önem taşımaktadır<sup>63</sup>.

### Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî (ö. 647/1249-50)

Horasan'ın Nesâ şehrinde varlıklı bir aileye mensup olarak dünyaya gelen Nesevî, gençlik yıllarını Hârezmşâhlar Devleti'nin yönetimi altında geçirmiştir. Doğum yeri olan Nesâ'ya nispetle "Nesevî" nisbesiyle anılmıştır. Moğolların Nesâ'yı işgali sırasında, doğduğu yer olan Hurendiz Kalesi'ni korumak amacıyla 10.000 arşın kumaş karşılığında kalenin tahrip edilmesini engellediği rivayet edilmektedir. Ayrıca, Moğol saldırısı sırasında kalede bulunan Nizâmeddîn es-Sem'ânî'nin sağ salım Hârizm'e ulaşmasını sağladığı için kendisine, Nesâ'da geniş bir arazi iktâ olarak verilmiştir. Alâüddîn Muhammed Hârezmşâh'ın vefatından sonra oğlu Celâlüddîn Mengübertî'yi destekleyen Nesevî, bu sayede resmî görevler üstlenmiş; 622/1225 yılından itibaren *munşif* olarak Celâlüddîn'in tüm seferlerine eşlik etmiştir. Ardından vezirlik ünvanıyla Nesâ valiliğine getirilmiş; ancak Celâlüddîn'in Moğollar karşısında aldığı mağlubiyet, Nesevî için de bir kaçış sürecini başlatmıştır. Bu süreçte Tebriz, Mugan, Gence ve Diyarbekir üzerinden Meyyâfârikin'e kadar ulaşmış; hayatının son yıllarını ise Halep'te geçirmiştir. Nesevî'nin en önemli eseri olan *Şîretü's-Sulţân Celâlidîn Mengübertî*, müellifin Moğol istilâsının doğrudan tanığı olması bakımından büyük kıymet taşımaktadır. Bu eser, dönemin askerî, siyasî ve toplumsal gelişmelerine ışık tutmakla birlikte, Moğol istilâsı karşısında Hârezmşâhlar Devleti'nin durumunu belgeleyen önemli bir tarihî kaynak niteliğindedir<sup>64</sup>.

*Gazî*

Akademik  
Bakış

351

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025

63 Şemsüddîn Muhammed b. Kays-ı Râzî, *el-Mu'cem fi me'âyiri eş'âri'l-'Acem* (tas. Müderris Rezevî), Çâphâne-i Dânişgâh, Tahran (t.), s. 2-22; Nefisî, ag.e., s. 129-130; Bahâr, ag.e., s. 27-35; Fuad Köprülü, "Harezşahlar Devrinde Bir Türk Lisancısı 'Muhammed bin Kays' ve Eseri", *Türkiyat Mecmuası*, II, Aralık 1928, s. 441-444; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 142; Mustafa Çiçekler, "Şems-i Kays", *Diyanet Vâkıfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 508.

64 Hayruddîn Zirikli, *el-A'lâm*, V, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut 1399, s. 321-322; Safâ, ag.e., s. 1179-1182; Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Ya-

### **Meliku's-şu'arâ' Emîr Bahâüddîn Ahmed b. Mahmûd Kânî'î-yi Tûsî (ö. 672/1273'ten sonra)**

12. yüzyılın sonlarında Tûs'ta dünyaya gelen ve şiiirlerinde "Tûsî" lakabını, "Kânîî" mahlasını kullanan bu şair, ilk eğitimini Horasan'da almıştır. Moğol istilâsının etkisiyle Horasan'dan ayrılmak zorunda kalan Kânîî, çeşitli seyahatlerin ardından Anadolu'ya ulaşmış ve Konya'da Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubâd'ın himayesine girmiştir. Saray çevresine kabul edildikten sonra kendisine "Meliku's-Şu'arâ" ve "Emîr" ünvanları verilmiştir. Eserlerinde Moğolların Horasan'da yol açtığı yıkımı işleyen Kânîî, bir dönem Mevlânâ Celâeddîn Rûmî'nin sohbet halkasında da bulunmuştur. Anadolu'daki tarih yazıcılığı açısından önemli bir kaynak teşkil eden manzum *Selçuknâme* adlı eserini, doğrudan Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın emriyle kaleme almış ve bu eseri yaklaşık kırk yıllık bir çalışmanın ürünü olarak tamamlamıştır. Ancak söz konusu eser günümüze ulaşmamıştır. Kânîî, *Selçuknâme* dışında, II. İzzüddîn Keykâvus adına 658/1259–1260 yılında kaleme aldığı ve 4.500 beyitten oluşan manzum *Kelîle ve Dimne* tercümesiyle de tanınmaktadır. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Mevlânâ'nın 1273'teki vefatı üzerine bir mersiye yazdığına dair kayıtlar, onun bu tarihten sonra vefat ettiğini göstermektedir<sup>65</sup>.

### **İstilâ Sırasında Katledilen Âlimler ve Dinî Otoritenin Yıkımı**

Moğol istilâsının Horasan coğrafyasında başlamasıyla birlikte, yalnızca halk değil, aynı zamanda bölgenin önde gelen âlimleri de istilâyı durdurmak ya da en azından etkilerini hafifletmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Ancak bu süreçte birçok âlim ya çatışmalar sırasında ya da istilâyı takip eden dönemde Moğollar tarafından doğrudan hedef alınarak hayatını kaybetmiştir. Moğol yönetimi, özellikle dinî ve ilmî otoriteyi temsil eden şahsiyetleri bastırmak yoluyla bölgedeki direniş potansiyelini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda, Horasan'da Moğol istilâsına bağlı olarak katledilen önemli âlimlerden bazıları şunlardır:

### **Nizâmeddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ahmed et-Tâcir el-Hasîrî (ö. 616/1219-1220)**

Hanefî mezhebine mensup bir fıkıh âlimi olan Nizâmeddîn, kaynaklarda el-Hasîrî lakabıyla da anılmaktadır. Ayrıca "et-Tâcir" nisbesini kullanması, onun ilmî faaliyetlerinin yanı sıra ticaretle de meşgul olduğunu göstermektedir.

yınları, İstanbul 1991, s. 172-177; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İSAR Vakfı Yayınları*, İstanbul 1998, s. 160-161; Sadık Rızazâde-yi Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-ı İrân*, Tahran 1352/1974, s. 535; P. Jackson, "al-Nasawî", *El*<sup>2</sup>, VII, London 1993, s. 973-974; Abdulkerrim Özeydin, "Nesevî, Muhammed b. Ahmed", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006, s. 577-578.

- 65 Edward Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstilâ-yi Mogûl ve Tâtâr* (çev. Ali Asger Hikmet), İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahran 1301/1923, s. 158; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia the Tartar Dominion (1265-1502)*, Vol. III, Cambridge at the University Press, London 1928, s. 111; Nefîsî, ag.e., s. 161; Safâ, ag.e., s. 488; Rıza Kurtuluş, "Kânîî-i Tûsî", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIV İstanbul 2001, s. 307.

Dımaşk'taki önemli eğitim kurumlarından biri olan Nûriyye Medresesi'nde bir süre ders veren Nizâmeddîn, daha sonra doğduğu topraklara dönerek Nîşâbûr'da ikamet etmiştir. Ancak burada bulunduğu sırada, 616/1219–1220 yıllarında gerçekleşen Moğol saldırısı esnasında hayatını kaybetmiştir<sup>66</sup>.

### **Ebü'l-Hasen Radiyeddîn el-Müeyyed b. Muhammed b. Ali et-Tûsî en-Nîsâbûrî (ö. 616/1220)**

“Dârü'l-muhaddis” ünvanıyla tanınan hadis âlimi Radiyeddîn Ebü'l-Hasen, Moğol istilâsının Horasan'daki yıkıcı etkilerinin en yoğun hissedildiği dönemde hayatını kaybeden önemli dinî şahsiyetlerden biridir. 20 Şevvâl 617/18 Aralık 1220 tarihinde gerçekleşen Moğol saldırıları sırasında Horasan'da vefat eden Ebü'l-Hasen, ilmî otoritesi ve hadis alanındaki çalışmalarıyla tanınmış; ancak istilânın yol açtığı tahribatın doğrudan kurbanlarından biri olmuştur<sup>67</sup>.

### **Ebü Cafer Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin el-Gırnâtî (ö. 618/1221)**

Ebü Ca'fer el-Gırnâtî, Endülüs asıllı önemli bir hadis âlimidir. İlim tahsili amacıyla İslâm dünyasının çeşitli merkezlerini dolaşmış; Bağdâd, Basra, Fars, Kirmân, Gûr ve Hind bölgelerinde bulunmuştur. Ayrıca bir süre Semerkand, Buhara ve Hârizm gibi Mâverâünnehir şehirlerinde ikamet ederek ilmî faaliyetlerine burada devam etmiştir. Hârizm'deki ikametinden sonra Horasan'a geçen el-Gırnâtî, Herât'a yerleşmiş ve burada ilmiyle temayüz etmiştir. Ancak Rebi-ülevvel 618/ Nisan-Mayıs 1221 tarihinde gerçekleşen Moğol istilâsı sırasında Herât'ta vefat etmiştir<sup>68</sup>.

### **Ebü Ravh Abdülmuiz b. Muhammed b. Ebü'l-Fazl el-Herevî (ö. 618/1221)**

el-Herevî, yalnızca bir hadis âlimi olmakla kalmamış, aynı zamanda sûfî yönüyle de tanınan çok yönlü bir dinî şahsiyettir. Rivayet ettiği hadislerle ilim dünyasında tanınan el-Herevî, tasavvufî eğilimleriyle de dönemin manevî atmosferine katkı sağlamıştır. Ancak Moğolların Herât'a gerçekleştirdiği saldırı sırasında, Rebi-ülevvel 618/Nisan-Mayıs 1221 tarihinde hayatını kaybetmiştir<sup>69</sup>.

### **Şehâbeddîn Ebû Bekr Kâsım b. Ebû Sa'd Abdullah b. Ebû Sa'd es-Saffâr en-Nîsâbûrî (ö. 618/1221-22)**

Sübkî'nin ifadelerine göre, en-Nîsâbûrî devrinin önde gelen fakihlerinden biridir. Şâfiî mezhebine mensup olan bu âlim, Horasan'da müftülük ve müderrislik görevlerinde bulunmuş; birçok talebe yetiştirerek ilmî faaliyetleriyle

66 Ceceli Dursun, ag.t., s. 85-86.

67 Zehebî, ag.e., s. 104-107.

68 Zekiyüddîn Ebû Muhammed Abdulazîm b. Abdulkavî el-Münzirî, *el-Tekmile livefeyâtî'n-nakale*, III, Müessesetür Risâle, Beyrut 1405, s. 40.

69 Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, VII, Daru İbn-i Kesîr, Beyrut 1416, s. 144.

gazi

Akademik  
Bakış

353

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025

tanınmıştır. Nîşâbûr'da verdiği dersler ve üstlendiği resmî görevler aracılığıyla bölgedeki dinî hayatın şekillenmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak en-Nîsâbûrî, 618/1221–22 yılında gerçekleşen Moğol istilâsı sırasında Nîşâbûr'daki saldırılar esnasında hayatını kaybetmiştir<sup>70</sup>.

### **Ebü'l-Muzaffer Fahreddîn Abdurrahim b. Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî el-Mervezî (ö. 617 veya 618/1221)**

el-Mervezî, 17 Zilkâde 537/3 Haziran 1143 tarihinde Nîşâbûr'da dünyaya gelmiş, ancak hayatının büyük bölümünü Merv'de geçirmiştir. İki defa ilim tahsili amacıyla seyahate çıkan el-Mervezî, bu yolculuklar vesilesiyle çeşitli bölgelerdeki âlimlerden fıkıh, hadis ve edebiyat alanlarında dersler alarak çok yönlü bir eğitim süreci geçirmiştir. Merv'de bulunan Amîdiye Medresesi'nde müderrislik yapan el-Mervezî, özellikle hadis ilmi alanındaki yetkinliğiyle tanınmıştır. Ancak bu ilim adamı da Moğol istilâsının yıkıcı etkilerinden kurtulamamış; 617/1221 yılı sonlarında veya 618/1221 yılı başlarında gerçekleşen saldırılar sırasında hayatını kaybetmiştir<sup>71</sup>.

### **Ebü'l-Necîb İsmâîl b. Osman b. İsmail en-Nîsâbûrî (617/1220-1221 veya 618/1221-1222)**

İsmail en-Nîsâbûrî, hadis alanındaki yetkinliğiyle tanınan bir âlim olmasının yanı sıra, sûfî yönüyle de bilinen çok yönlü bir dinî şahsiyettir. Nîşâbûr'da doğmuş ve ilmî hayatını bu şehirde sürdürmüştür. Dinî ilimlerdeki derinliği ile birlikte tasavvufî eğilimleriyle de öne çıkan en-Nîsâbûrî, Moğol istilâsının Horasan üzerindeki yıkıcı etkileri sırasında hayatını kaybeden pek çok âlimden biridir. 617/1220–1221 veya 618/1221–1222 yılında gerçekleşen Moğol saldırısı esnasında Nîşâbûr'da şehit edilmiştir<sup>72</sup>.

### **İbrahim b. Ali b. Muhammed es-Sülemî el-Magribî (ö. 618/1221-22)**

Aslen Mağrib kökenli olan es-Sülemî, ilmî faaliyetlerini sürdürmek üzere Horasan'a gelmiş ve burada dönemin önde gelen âlimlerinden Fahreddîn er-Râzî'nin öğrencisi olmuştur. Er-Râzî'nin en önemli talebeleri arasında sayılan es-Sülemî, özellikle kelâm ve tefsir alanındaki birikimiyle dikkat çekmiştir. Ancak Horasan coğrafyasını sarsan Moğol istilâsı sırasında, 618/1221–1222 yılında Nîşâbûr'da gerçekleşen saldırılar esnasında hayatını kaybetmiştir<sup>73</sup>.

### **Ebü Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbûrî (ö. 618/1221)**

Attâr lakabıyla tanınan meşhur mutasavvîf ve şair Ferîdüddîn Attâr, 537–540/1142–1145 yılları arasında Nîşâbûr'a bağlı Kedken köyünde dünyaya

70 el-Hanbelî, ag.e., s. 145.

71 Zehebî, ag.e., s. 107-109; Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Abdurrahim b. Abdülkerim", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 462-463.

72 Münzirî, ag.e., s. 67-68.

73 Zirikî, ag.e., s. 51.

gelmiştir. Tıp ve eczacılık ilimleriyle meşgul olması, ayrıca bu alandaki bilgilerini uygulamaya koyduğu ve çeşitli baharatlar sattığı bir dükkâna sahip olması nedeniyle “Attâr” (eczacı) nisbesiyle anılmıştır. Ferîdüddîn Attâr, yalnızca tasavvufî düşünceleriyle değil, aynı zamanda didaktik ve sembolik yönü güçlü edebî eserleriyle de İslam düşünce tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Ancak 618/1221 yılında Moğolların Nîşâbûr’u istilâsı sırasında katledilmiştir<sup>74</sup>.

### **Ebû Hâmid Necîbeddîn Muhammed b. Ali b. Ömer es-Semerkindî (ö. 619/1222-23)**

Ebû Hâmid es-Semerkindî, tıp alanında dönemin önde gelen âlimlerinden biri olarak kabul edilmekle birlikte, hayatına dair kaynaklardaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Mevcut veriler, onun ilmî birikimini tamamen tıp alanında yoğunlaştırdığını ve kaleme aldığı eserlerin tamamının bu disipline yönelik olduğunu göstermektedir. Ancak es-Semerkindî de Moğol istilâsının yıkıcı etkilerinden kurtulamamış; 619/1222–1223 yılında Moğolların Herât’ı istilâsı sırasında hayatını kaybetmiştir<sup>75</sup>.

### **Sonuç**

Moğol istilâsı, İslâm medeniyetinin köklü merkezlerinden biri olan Horasan bölgesinde dinî ve tasavvufî hayat üzerinde derin kırılmalara neden olmuş, ancak bu kırılma beraberinde yeni oluşumlara, dönüşümlere ve geniş ölçekli yayılmalara zemin hazırlamıştır. İstilâ süreci boyunca cami, medrese ve kütüphane gibi dinî ve ilmî kurumların tahrip edilmesi, birçok âlimin ve sûfînin katledilmesi ya da göç etmek zorunda kalması, bölgedeki dinî yapının fiziki ve entelektüel olarak ciddi zarar görmesine yol açmıştır. Ancak bu yıkımın karşısında sûfî çevreler, yalnızca manevî rehberlik sağlayan yapılar olarak değil, aynı zamanda halkın sosyal dayanışma ve direniş ihtiyacına cevap veren aktörler olarak da öne çıkmıştır.

Horasan’da ortaya çıkan sûfî yapılar, Moğol istilâsının yol açtığı kriz ortamında halk için hem manevî bir sığınak hem de toplumsal birlik ve moral kaynağı işlevi görmüştür. Moğol yönetiminin din adamlarına ve sûfî şeyhlere tanıdığı bazı imtiyazlar, sûfî çevrelerin hem faaliyetlerini sürdürebilmelerine hem de daha geniş kitlelere ulaşabilmelerine imkân sağlamıştır. Bu durum, tasavvufun sosyal hayattaki etkinliğini artırmış, sûfî liderleri hem dinî hem de toplumsal otorite figürleri hâline getirmiştir. Aynı zamanda Moğol istilâsı sonrasında Horasan’dan farklı bölgelere yönelen entelektüel ve sûfî göçler,

74 Attar, ag.e., s. 11-23; Câmî, ag.e., s. 870-871; Semerkindî, ag.e., s. 187-192; Razî, ag.e., s. 748-749; M. Nazif Şahinoğlu, “Attâr, Ferîdüddîn”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1991, s. 95-98.

75 Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî, ‘*Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-efbââ*’, Daru Mektebet'ül-Hayat, Beyrut (t.), s. 372; Mahmut Kaya, “Necîbüddîn es-Semerkindî”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* XXXII, İstanbul 2006, s. 490.

*Gazî*

Akademik  
Bakış

355

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025

tasavvufun coğrafi anlamda yayılmasını hızlandırmış; Anadolu başta olmak üzere birçok yeni merkezde tasavvufî geleneklerin teşekkül etmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle *Kübrevîlik*, *Yesevîlik*, *Mevlevîlik* ve *Kalenderîlik* gibi tarikatlar, bu göçlerle birlikte yeni *irşad* alanları bulmuş; Anadolu'daki toplumsal yapının İslâmlaşması sürecinde etkili olmuşlardır.

Sonuç olarak, Moğol istilâsı, Horasan'daki dinî ve tasavvufî yapılar açısından hem büyük bir kırılmaya hem de tarihsel bir dönüşüme işaret etmektedir. Bu süreçte sûfiler, karşılaştıkları zorluklara karşı direniş göstererek yalnızca geçmişin birikimini muhafaza etmekle kalmamış, aynı zamanda bu birikimi yeni coğrafyalarda ve yeni şartlar altında yeniden üretmişlerdir. Böylece Moğol istilâsı, tasavvufun İslâm dünyasında daha da kurumsallaşarak genişlemesine, derinleşmesine ve dönüştürücü gücünün pekişmesine vesile olmuştur.

## Kaynaklar

ABBÂSÎ, Cevâd-Muhammedî, Taktam Yâr, "Te'sîr-i Hamâlet ve Hükûmet-i Mogûlân der Cem'iyet-i Horâsân (616-736 h.)", *Tahkîkât-i Târîh-i ktima î-yi, Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i İhsânî ve Mutâla ât-i Ferhengî*, 2/1, (1391/2013), s. 117-138.

ABDÜLKERİM KUŞEYRÎ, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi* (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.

AFÎFÎ, Ebu'l-Alaâ, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat* (çev. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal), İz Yayınları, İstanbul 2018.

AHMED BİN MAHMUD, *Selçuknâme* (haz. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011.

AHMED EFLÂKÎ, *Ariflerin Menkıbeleri* (çev. Tahsin Yazıcı), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012.

ALÂEDDİN ATA MELİK B. BAHÂEDDİN B. MUHAMMED B. MUHAMMED CÜVEYNÎ, *Târîh-i Cihânguşâ*, I, (tas. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvînî), İntişârât-i Donyâ-yi Kitâb, Tahran 1329/1951.

ARBERRY, Arthur John, "Tasavvuf", *Cambridge İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, IV, (ed. P.M. Holt-A.K.S. Lambton-B. Lewis), (çev. Yaşar Nuri Öztürk), İstanbul 1989, s. 145-176.

BARON, Edward, *Ez Sa îdî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr* (çev. Ali Asger Hikmet), İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahran 1301/1923.

BARTHOLD, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi* (çev. M. Fuad Köprülü), Akçağ Yayınları, Ankara 2012.

BOLAT, Ali, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.

BOSWORTH, C. Edmund, "Kerramiyya", *Encyclopedia of Islam (Second Edition) EP*, IV, London 1997, s. 667-669.

BOSWORTH, C. Edmund, "The Rise of the Karramiyyah in Khurasan", *Muslim World*, 50/1, (1960), s. 5-14.

BRAUDEL, Fernand, *Uygurlukların Grameri* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 1996.

BROWNE, Edward G., *A Literary History of Persia the Tartar Dominion (1265-1502)*, Vol. III, Cambridge at the University Press, London 1928.

CECELİ DURSUN, Gülseren, "Hârizmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

ÇETİN, Osman, "Horasan", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVIII, İstanbul 1998, s. 234-241.

ÇİÇEKLER, Mustafa, "Şems-i Kays", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 508.

DAYI, Özkan, *İhanlılar Zamanında Tasavvuf (İran Moğollarında Hângâhlar ve Sûfiler)*, Altınordu Yayınları, Ankara 2021.

DEWESE, Devin, "Islam in Central Asia", *The Different Aspects of Islamic Culture*, vol. 3, (ed. Idris El

Gör

- Hareir and El Hadji Ravane M'Baye), Unesco Publishing, France 2011, s. 721-734.
- EL-HAZRECÎ, Ebû'l-Abbâs Muvaḥḥakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî, '*Uyûnü'l-enbâ*' fi ḫabakâtı'l-ḫıbbâ, Daru Mektebet'ül-Hayat, Beyrut (t.).
- EL-HANBELÎ, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, VII, Daru İbn-i Kesîr, Beyrut 1416.
- EFENDİOĞLU, Mehmet, "Sem'ânî, Abdürrahim b. Abdülkerîm", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 462-463
- EMÎR DEVLETŞÂH SEMERKANDÎ, *Tezkiretü's-su'arâ* (tash. Muhammed Ramazânî), İntişârât-i Pedîde-i Hâver, 1338/1960.
- ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2014.
- ESİN, Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihî ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- FERİDÜDDİN ATTAR, *Tezkiretü'l Evliyâ* (çev. Süleyman Uludağ), Kabcacı Yayınları, İstanbul 2012.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- GREGORY ABÛ'L-FARAC, *Abû'l-Farac Tarihi*, I (çev. Ömer Rıza Doğrul) TTK Yayınları, Ankara 1999.
- GÜNALTAY, Şemseddin, "Selçuklular'ın Horasan'ı İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleten*, VIII/25, Ocak 1943, s. 59-99.
- GÜNALTAY, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- HAMDULLAH MUSTEVFÎ-Yİ KAZVÎNÎ, *Târîh-i Guzîde* (haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1387/2009.
- HÜCVİRÎ, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)* (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.
- İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, XI (terc. A. Özeydin-A. Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- EZ-ZEHEBÎ, İmam Şemseddîn b. Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru'lâîmi'n-nübelâ*, XXIII, Müessetür Risâle, Beyrut 1985.
- JACKSON, P., "al-Nasawî", *Encyclopedia of Islam (Second Edition)* El<sup>2</sup>, VII, London 1993, s. 973-974.
- KAFALI, Mustafa, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Erdem*, VIII/22, Haziran 1996, s. 5-17.
- KARA, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- KARAMUSTAFA, Ahmet T., *Tanrının Kural Tanımayan Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)* (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.
- KAYA, Mahmut, "Necîbüddin es-Semerkandî", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* XXXII, İstanbul 2006, s. 490.
- KEYANÎ, Muhsin, *Hankahlar Tarihi* (çev. Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013.
- KONUR, Himmet, "Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (H. I-V. Asırlar)", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXI, İzmir 2005, s. 3-27.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, "Harezşahlar Devrinde Bir Türk Lisancısı 'Muhammed bin Kays' ve Eseri", *Türkiyat Mecmuası*, II, Aralık 1928, s. 441-444.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Anadolu'da İslâmiyet* (haz. Metin Ergun), Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2013.
- KURTULUŞ, Rıza, "Kâni-i Tûsî", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIV İstanbul 2001, s. 307.
- MALAMUD, Margaret, "Sufi Organizations and Structures of Authority in Medieval Nishapur", *IJ-MES*, XXVI/3, August 1994, s. 427-442.
- MANAKIB-I HACI BEKTÂŞ-I VELÎ "*VİLÂYET-NÂME*" (haz. Abdülbâki Gölpınarlı), İnkılâp Yayınları, İstanbul 2019.
- MAZAHERÎ, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları* (çev. Bahriye Üçok), Varlık Yayınları, İstanbul 1972.
- OKUYAN, Mehmet, "Necmeddîn-i Dâye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006, s. 496-497.

gazi

Akademik  
Bakış

357

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025

- MERÇİL, Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- MOLLA CÂMÎ, *Nefahâtü'l-Üns Min Hadarâtı'l-Kuds (Evliyâ Menkıbeleri)* (haz. Abdulkadir Akçiçek), Huzur Yayınları, İstanbul 2020.
- MUHAMMED B. ALÎ B. SÜLEYMAN ER-RÂVENDÎ, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, I (çev. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1999.
- EŞ-ŞEHRİSTÂNÎ, Muhammed Bin Abdülkerim, *Dinler ve Mezhepler Tarihî (el-Milel ve'n-Nihal)* (çev. Muharrem Tan), Kabcacı Yayınları, İstanbul 2014.
- BAHÂR, Muhammed Takî, *Sebkşînâsî/Târih-i Tatavvur-i Nesr-i Fârsî*, III, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 2535 şş.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyânı Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfîlik: Kalenderîler XIV-XVII. Yüzyıllar*, İstanbul 2017.
- OCAK, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, TATAV Yayınları, İstanbul 2002.
- ÖNGÖREN, Reşat, "Sa'deddîn-i Hammûye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV, İstanbul 2008, s. 389-391.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Nesevî, Muhammed b. Ahmed", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006, s. 577-578.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Muhammed Tapar", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX, Ankara 2005, s. 581.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devleti Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Moğollar", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX Ankara 2005, s. 225-229.
- ÖZKÖSE, Kadir, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1, Haziran 2003, s. 249-280.
- PIRLANTA, İsmail, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur (Fethinden Sâmanîler Dönemi Sonuna Kadar)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2013.
- POTTER, Lawrence Goddard, "The Kart dynasty of Herat: Religion and politics in medieval Iran", Columbia University, New York 1992 (Basılmamış PhD Tezi).
- RAZÎ, Emîn Ahmed-i, *Tezkire-i Heft İklim*, II, (tash. Seyyîd Muhammed Rızâ Tâhirî), Tahran 1378/2009.
- AY, Resul, *Anadolu'da Derviş ve Toplum 13-15. Yüzyıllar*, Kitap Yayınları, İstanbul 2014.
- NEFÎSÎ, Sa'îd, *Târih-i Nazm ve Nesr der Frân ve Zebân-i Fârsî*, I, İntişârât-ı Furûğî, Tahran 1363/1985.
- SAHMERÂNÎ, Es'ad, *Tasavvuf Menşei ve İstılahları* (çev. Muharrem Tan), İz Yayınları, İstanbul 2000.
- KUTLU, Sönmez, "Kerrâmîyye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 2002, s. 294-296.
- SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- ULUDAĞ, Süleyman, "Bâharzî, Seyfeddîn", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1991, s. 474-475.
- ŞAFAK, Sadık Rızazâde-yi, *Târih-i Edebiyyât-i Frân*, Tahran 1352/1974.
- ŞAHİN, Haşim, Dervişler, *Fakihler, Gaziler Erken Osmanlı Döneminde Dinî Zümreler (1300-1400)*, YKY Yayınları, İstanbul 2020.
- ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, "Attâr, Ferîdüddin", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1991, s. 95-98.
- ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, "Bahâeddin Veled", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1991, s. 460-461.
- ŞEKER, Mehmet, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Ankara 1997.
- ŞEMSÜDDİN MUHAMMED B. KAYS-İ RÂZÎ, *el-Mu'cem fi me'âyiri eş'âri'l-'Acem* (tas. Müderris Rezevî), Çâphâne-i Dânişgâh, Tahran (t.).
- ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- TANERİ, Aydın, *Harezmşahlar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.

Gör

Akademik  
Bakış

358

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025

- TURAN, Osman, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008.
- TÜNER, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Târîhi*, Ataç Yayınları, İstanbul 2020.
- USLU, Recep, "Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi", Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1997, s. 48-63 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- UYAR, Mustafa, "Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine", *Yücel Özkaya'ya Armağan Yazılar*, ed. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Ankara 2015, s. 211-233.
- YAZICI, Tahsin, "Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, X, İstanbul 1994, s. 220-222.
- YAZICI, Tahsin, "Haydar Kutbüddin", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVII, İstanbul 1998, s. 24-25.
- ZAHODER, B., "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan" (çev. İsmail Kaynak), *Belleten*, XIX/75, Ekim 1995, s. 491-527.
- SAFÂ, Zebîhullâh, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III/I, İntişârât-ı Firdovs, Tahran 1369/1991.
- EL-MÜNZİRÎ, Zekiyüddîn Ebû Muhammed Abdulazîm b. Abdulkavî, *el-Tekmile livefeyâtî'n-nakale*, III, Müessesetür Risâle, Beyrut 1405.
- ZERRİNKUB, Abdülhüseyn, *Medreseden Kaçış İmam Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri* (çev. Hikmet Gök), Ağaç Yayınları, İstanbul 2007.
- ZERRİNKUB, Abdülhüseyn, *Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu* (çev. Nurcan Altun), Önsöz Yayınları, İstanbul 2014.
- ZİRİKLİ, Hayruddîn, *el-A'lâm*, V, Dâru'l-İlmi li'l-Melâ'îyn, Beyrut 1399.

## Extended Abstract

The Mongol invasion profoundly impacted much of Central Asia and especially the Islamic world in the early 13<sup>th</sup> century. This period stands out in history as a time when cultural and religious movements and great destruction took shape. As one of the Islamic world's most important cultural and religious centers, Khurasan was significantly affected by the Mongol invasion. This had negative consequences and contributed to the development of sufism and spiritual life. The entry of the Mongol armies into Khurasan had direct devastating effects, such as the destruction of large cities, the burning of libraries, and the massacre of scholars and dervishes. During this period, many important cultural and religious centers fell into ruin, and knowledge and spiritual leadership suffered a significant blow. However, amid this destruction, sufism and religious life revival and deepening were also observed. The Mongol invasion and the social and economic turmoil that followed led people to seek more spirituality; this is one of the reasons why sufism became more widespread in Khurasan and the surrounding Islamic world during this period. People have turned to sufism to find meaning and solace from the chaos and destruction around them.

The difficulties created by the Mongol invasion also led to a deepening in the context of sufi teaching. Pain, loss, and suffering became central themes in sufi literature and teachings. Many sufi poets and scholars who lived during this period frequently included these themes in their works. In the process, he offered essential insights into the depths of the human soul. Some Mongol rulers tolerated religious and cultural diversity in their conquered lands. This situation allowed the revival of Islam and sufism, especially during the Ilkhanid period, and even some Mongol rulers to accept Islam. In this way, a significant contribution was made to developing sufi thought and practices, and a basis was prepared for the reconstruction of religious life.

Khurasan was one of the important centers of Islamic civilization and sufism, and these invasions significantly changed religious life in the region. The first and most obvious effect of the invasions was the destruction of religious infrastructure through destruction and massacres. Religious and educational institutions such as mosques, madrasahs, and libraries were damaged, and many scholars and dervishes were killed or exiled. This situation seriously affected the continuity of religious learning and practices. The Mongol invasion left deep traces on Khurasan and the Islamic world in general. The destruction and difficulties experienced during this period also paved the way for the deepening and spread of religious life, especially sufism.

*Gazi*

Akademik  
Bakış

359

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025

From the perspective of sufism, the Mongol invasion perhaps paradoxically accelerated the spread of mystical Islam. In the face of violence and destruction, people sought spiritual shelter, and sufism emerged as a way to meet this need. In addition, the chaos and uncertainty in the region have caused people to move away from worldly existence and turn more towards spirituality. This contributed to further popularizing the teachings and practices of sufism, especially the sects where personal purification and divine love are emphasized. At the same time, the social and economic difficulties brought by the invasions led sufi communities to take on more active roles in social services and thus increase their influence in society. Sufi shaykh also came to the fore as spiritual leaders and people to whom the people could take refuge. As a result of the Mongol invasion, religious life and sufism in Khurasan underwent a historical transformation and entered a new era. This process contributed to strengthening a more internal and spiritual aspect of Islam and increasing the spread and influence of sufism in the Islamic world. This influence remained permanent in Islamic history after the Mongol period and played an essential role in the evolution of sufi thought and practices. This study focuses on religious life and its impact on sufism in Khurasan during the Mongol invasion. It also provides information about the intellectuals who lost their lives due to the Mongol invasion and the intellectual migrations from the region.

*Gazi*

Akademik  
Bakış

360

Cilt 19  
Sayı 37  
Kış 2025